

УДК 37(477) (“17”–“19”)

**ІДЕЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ МАЙСТЕРНОСТІ В ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ ДІЯЧІВ ПЕРІОДУ  
УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО - КУЛЬТУРНОГО ВІДРОДЖЕННЯ XVIII – XIX СТ**

**О.А.Лавріненко**

***Анотація.** Автор статті на основі ретроспективного, логіко-системного розгляду історичних джерел та спеціальної історико-педагогічної літератури здійснює аналіз творчих підходів до розвитку ідей педагогічної майстерності вчителя-вихователя в спадщині видатних теоретиків і практиків освітньої галузі періоду українського національно-культурного відродження XVIII – XIX ст.*

***Ключові слова:** історичний поступ, педагогічна техніка, педагогічне мистецтво, педагогічні здібності.*

***Аннотация.** Автор статьи на основе ретроспективного, логико-системного рассмотрения исторических источников и специальной историко-педагогической литературы совершает анализ творческих подходов к развитию идей педагогического мастерства учителя-воспитателя в наследии теоретиков и практиков образовательной отрасли периода украинского национально-культурного возрождения XVIII – XIX в.*

***Ключевые слова:** исторический прогресс, педагогическая техника, педагогическое искусство, педагогические способности.*

***Summary.** Author of the article based on retrospective, logical-systematic review of historical sources and special historical, pedagogical literature carries out analysis of creative approaches to the development of the ideas of the teaching skill of teacher-educator in the heritage of prominent theorists and practitioners of the period of the Ukrainian national cultural revival of the 18TH – 19TH centuries.*

***Key words:** historical progress, pedagogical techniques, pedagogical art pedagogical abilities.*

**Постановка проблеми.** Період українського національного відродження, за визначенням сучасних істориків і культурологів, розпочався наприкінці XVIII ст. на східноукраїнських землях, відображаючи процеси становлення і розвитку культурно-освітнього й громадсько-політичного

життя України. Сучасні дослідники історії становлення та розвитку української національної культури В.Греченко, І.Чорний, В.Кушнерук, В.Режко відзначають, що "...напередодні українського національного відродження протягом попереднього історичного періоду разом із втратою елементів державності було знекровлене і самостійне українське життя взагалі, яке спиралося на тісну взаємодію козацького, духівницького, міщанського та селянського станів у межах наданих їм автономних прав, що передбачали можливість зміни суспільного статусу" [8, с. 392]. Характеризуючи соціально-економічні, політичні і культурні умови розвитку українських земель цього періоду, М.Євтух вказує на відсутність цілісності українського народу, який був насильно розірваний на декілька частин. Етнічні українські землі – Лівобережна, Правобережна, Слобідська та Південна Україна, Галичина, Буковина та інші входили до складу Росії, Австрії, Угорщини, Польщі, не становлячи собою єдиної української держави [5, с. 3]. Кінець XVIII – друга половина XIX ст. в Україні, як і в Російській імперії, був періодом кризи феодално-кріпосницької системи господарювання, а також неухильного розвитку капіталістичних відносин, що, в свою чергу, потребувало освічених і кваліфікованих працівників. Цей процес стимулював розвиток мережі навчальних закладів і кількості учнів у них. Уже на початку XIX ст. Міністерством освіти, яке почало діяти з 1802 р., було здійснено систематизацію всіх навчальних установ і затверджено чотири типи шкіл: парафіяльні, повітові, губернські, університети [8, с. 398].

Усі вищезазначені чинники, як соціально-економічні, так і суспільно-політичні, вказували на гостру потребу в наявності високоосвічених і професійно спрямованих педагогічних кадрів для задоволення всіх освітніх процесів. Саме в розглядуваній історичний період прогресивні ідеї формування педагогічної майстерності майбутнього вчителя знаходять своє втілення у науковій і культурно-освітній діяльності видатних вітчизняних філософів, педагогів, громадських та державних діячів.

**Аналіз останніх досліджень.** Визначальними для дослідження педагогічної майстерності в історичному контексті стали праці з проблем історії національної освіти і педагогічної думки Л.Артемової, Л.Вовк, Б.Года, М.Грищенка, Н.Гузій, Н.Дем'яненко, М.Євтуха, С.Золотухіної, Н.Калініченко, М.Левківського, В.Лугового, О.Любара, Л.Медвідь, Б.Мітюрова, Л.Сігасвої, П.Сікорського, С.Сірополка, В.Смоля, М.Стельмаховича, Б.Ступарика, О.Сухомлинської, Т.Усатенко, М.Ярмаченка.

Проблем історії педагогічної майстерності торкалися окремі сучасні науковці в дисертаційних дослідженнях: Є.Барбіна, Л.Березівська, Г.Гриченко, Н.Гузій, Н.Дем'яненко, Н.Дічек, О.Дубасенюк, Л.Задорожна, Н.Кічук, І.Ковальова, Л.Король, В.Микитюк, Е.Панасенко, Р.Роман, С.Швидка та інші.

Широке коло питань, що висвітлено в цих наукових працях, має засадничі функції у вивченні багатовекторного феномену "педагогічна майстерність", збагачуючи загальний внесок в її розробку і складає методологічне підґрунтя для системних досліджень різних суб'єктів педагогічної дії. Обраний аспект наукового аналізу залишається мало дослідженим у психологічній, педагогічній (історико-педагогічній) науках.

**Мета статті** полягає у ретроспективному, логіко-системному аналізі теорії і практики педагогічної майстерності у творчій спадщині діячів періоду українського національно-культурного відродження XVIII – XIX ст., висвітленні оригінальних підходів до суб'єкт-суб'єктних взаємин між учителем та учнями, розкритті шляхів вироблення засадничих принципів комунікативної культури педагога.

**Виклад основного матеріалу.** В середині XVIII – на початку XIX ст. центрами підготовки вчителів на українських землях стають Києво-Могилянська академія, Чернігівський, Харківський та Переяславський колежіуми, а пізніше – Харківський, Київський та Львівський університети. Досліджуючи історію становлення української національної школи, Т.Усатенко підкреслює згубний вплив імперської політики царського уряду в царині небувалої русифікації, що охопила всю систему освіти і культури. Давні українські школи російський уряд перетворював на суто духовні, а у нових викладання велося лише російською мовою, яку навіть її українські прихильники іменували "руським наречієм". Укази Петра I про заборону друкування у Малоросії (російська імперська назва України) будь-яких книг українською мовою, переведення викладання у Києво-Могилянській академії на російську мову, зруйнування Запорозької Січі, ліквідація полкового адміністративного устрою і запровадження губерній – свідчило про духовне та інтелектуальне пограбування України [14, с. 90].

Але, незважаючи на утиски з боку царського уряду, соціально-політичні суперечності породжували нові ідеї, що знаходили своє відображення у філософських творах представників прогресивного напрямку і стосувались проблем організації, принципів і методів навчання та виховання дітей [10, с. 107]. Важливе місце в них відводилося особистості вчителя, його професійним

і загальнолюдським якостям, умінням і навичкам, необхідним у щоденній взаємодії з учнями і шкільним колективом. Передові педагоги-практики, філософи, діячі культури, представники духовенства кінця XVIII – другої половини XIX ст. – епохи Російського Просвітництва, як називають цей період історики, прагнули до переосмислення християнського вчення, формування нової високоосвіченої світської особи. І тільки звертання до кращих західноєвропейських зразків розбудови шкільної справи з урахуванням національних особливостей сприяло реалізації поставлених завдань [11, с. 108].

Важливого значення у становленні педагогічної майстерності вчителя-вихователя кінця XVIII – середини XIX ст. відводилося першому підручнику із педагогіки російською мовою, який називався “Руководство учителям первого и второго класса народных училищ Российской империи, изданное по Высочайшему повелению царствующия Императрицы Екатерины Вторья. В Санкт-Петербурге 1783 г.”. Це видання було перекладеним із німецької мови комісією, яку очолював Ф.Янкович-де-Мирієв і стало зразком систематизованого курсу педагогіки, основ дидактики та методик викладання такими, як їх розуміли в розглядуваний період. “В цій книзі міститься, – як говорилося в передмові, – все те, що вчителю для виховання дітей, своєї поведінки і порядку шкільного в міських та сільських училищах необхідно знати” [3, с. 337]. Підручник складався із чотирьох частин: основні способи викладання; перелік навчальних предметів; вимоги до звання, поведінки самого вчителя; організація шкільного життя.

Незважаючи на те, що “Руководство” містило переважно статuti та поради для вчителів, видані в Австрійській Імперії XVIII ст., Ф.Янкович-де-Мирієв вніс суттєві доповнення і зміни, враховуючи вітчизняні традиції та систему підготовки педагогічних кадрів. Звідси можна судити про те, що в Російській Імперії був оформлений перший вітчизняний педагогічний підручник-порадник для вчителя, в якому виділені статті, що стосувалися його педагогічних умінь і навичок. Саме в третій частині “Руководства” мова йшла про професійні риси вчителя:

§ 1. Вчителі зобов’язані за своєю посадою займати місце батьків учня під час їхнього перебування у школі і, якщо батьки здійснюють недостатній педагогічний вплив на дитину, – працювати з подвоєними зусиллями.

§ 2. Педагоги повинні, навчаючи Закону Божого, виховувати в учнів такі риси, як порядність, вірність християнським і церковним настановам.

§ 3. Звання вчителя зобов’язує зробити із учнів корисних суспільству людей, навчити вихованців думати і вчиняти розумно, чесно і порядно [3, с. 343].

“Руководство” – перший російськомовний своєрідний підручник із педагогічної майстерності для вчителів, бо в ньому йшлося про ті риси особистості, які конче необхідні кожному педагогу-вихователю у професійній діяльності, навіть зустрічаються педагогічні категорії, широко вживані в сучасній психолого-педагогічній науці. Серед рис, якими повинен вирізнятися вчитель у суспільстві і яким він повинен навчитися, здобуваючи педагогічну професію, виділялися такі:

“Любов”. Вчитель має ставитися до учнів по-батьківськи, ласкаво і з любов’ю. Він повинен усім своїм єством дати зрозуміти учням, що йому приємно, коли вони старанні, не пропускають заняття і за це вчитель їх любить.

“Бадьорість”. Педагог не повинен бути сонливим, похмурим, а коли треба похвалити чи заохотити учня – байдужим.

“Терпіння”. Коли в класі є такі учні, які нетерплячі, рухливі, різкі чи вперті, і, навіть тоді, коли батьки таких учнів звинувачують учителя в тому, що він не може їх навчити і виховати – вчитель повинен дотримуватися такту і терпіння.

“Відповідальність”. Якщо вчитель, навіть за невинуваних обставин, зволікає школу, запізнюється, або проводить заняття у не відведений для цього час, відволікається від підготовки до занять сторонніми справами (домашні турботи, рукоділля тощо) – учні це бачать і відчувають, стараються самі порушувати встановлені школою правила і розпорядок [3, с. 344].

“Руководство” дістало широкі відгуки педагогічної громадськості, а його зміст неодноразово піддавався критичним зауваженням. Вітчизняні вчені, культурні та освітні діячі прагнули створити власну систему підготовки вчительських кадрів. Значний прогрес у здійсненні освітніх реформ кінця XVIII – початку XIX ст. відбувався за часів царювання імператриці Катерини II. Проекти освітніх перетворень 1760 – 1770 рр. виокремили три складові, від яких залежала цілісна державна освітня сфера: підготовка педагогічного персоналу, професіоналізм адміністрації навчальних закладів, матеріальне забезпечення. Жодна епоха в історії педагогіки не вимальовувала з такою ретельністю ідеальний образ педагога-майстра, як “Вік Просвітництва” [7, с. 303]. За західноєвропейськими зразками Міністерством народної освіти Російської імперії був розроблений “Статут навчальних

закладів, підпорядкованих університетам” (1804), яким оформили нову систему шкільної освіти в складі навчальних закладів: парафіяльні (з однорічним курсом навчання) училища, повітові (дворічні) училища, гімназії та університети. 1805 р. у Харкові відкрито університет. До вищих навчальних закладів належала також гімназія вищих наук князя О.Безбородька в м. Ніжині, Харківський колегіум, Кременецький ліцей, що став центром утвердження польської політики на українських землях [14, с. 97]. Саме у вищих закладах освіти України формувалася передова педагогічна думка про сутність та специфіку вчительської професії, форми та методи підготовки педагогічних кадрів.

Вагомий науково-теоретичний доробок у становлення педагогічної майстерності майбутнього вчителя здійснив І.Рижський (1761 – 1811 рр.). Перший ректор Харківського університету, видатний учений і педагог – І.Рижський володів уродженими здібностями до викладання. Лекції його користувалися величезним успіхом. Він був наділений такими природними рисами, як красномовність та вміння впливати на аудиторію. Усвідомлюючи те, що випускники Харківського університету здебільшого присвячували себе справі викладання та виховання підростаючого покоління, Іван Степанович надрукував великі за обсягом навчальні посібники, в основу яких ліг лекційний матеріал, читаний ним перед студентами. Серед них варто виділити такі видання: “Досвід риторики”, виданий у 1805 р.; “Введення в словесність”, для публічних читань, що регулярно проводилися в університеті з 1805 р.; “Вступ до віршування”, виданий Російською академією наук у 1911 р. Популярністю користувалася праця вченого “Досвід риторики”, часто перевидавалася навіть після смерті автора. І.Рижським були надруковані декілька промов, виголошених на урочистих заходах у стінах Харківського університету. Серед них варті уваги такі: “Про витончені мистецтва”, де автор обстоює думку про вплив науки і мистецтва на особистість освіченої людини, на почуття, які необхідно сформулювати у фахівця-професіонала; “Про пізнання, властиве уяві”, де Рижський говорить про роль уяви, як особистісно-значущої професійної риси майбутнього випускника ВНЗ [1, с. 326].

Проблемам педагогічної майстерності присвячені праці відомого українського педагога, письменника і освітнього діяча І.Тимківського (1773 – 1853 рр.). У спогадах одного із перших студентів Харківського університету Т.Селиванова йшлося про надзвичайні професійні здібності І.Тимківського, декана факультету морально-політичних наук. Він писав: “Найвидатнішим професором на юридичному факультеті був І.Ф.Тимківський... Усе в нього було вишукане, а фрази були продумані, вироблені, мовби витончені, вишліфовані й виполіровані... Він знав мови і мав багатосторонні знання і взагалі своїм тоном, своїм оригінальним поглядом на речі й вишуканим красномовством усякого на перший раз міг спантеличити” [13, с. 245].

Ілля Федорович у своїх поглядах на педагогічний рівень учителя звертає увагу на важливість умінь і навичок педагога, необхідних для досягнення поставлених навчально-виховних завдань. Так, у листі до директора Чернігівської гімназії він зазначав: “Спосіб навчання має бути більш пояснювальним і аналітичним з пропонуванням і тлумаченням доповнень та прикладів і на все достатніх і зрозумілих причин, щоб не було жодного слова незрозумілого, і щоб учні не тільки напам’ять стверджували відповіді, мало їм зрозумілі, але і власним розумінням у науку вникали... після чого легко їм було відповідати на різні запитання як уривками, так і в зв’язку із багатьма істинами. Кожен учитель, крім попереднього роздуму про те, що і як має викладати в класі за підручником, повинен запастись відомостями з інших книг, але щоб... у викладанні його не було зайвих висловлювань і щоб він неодмінно враховував обсяг часу для його курсу і всю широкість свого предмета, якому повинен навчити у повному обсязі” [13, с. 246].

Творчий розвиток ідей формування педагогічної майстерності майбутнього вчителя знайшов своє втілення у науковій та культурно-освітній діяльності видатного закарпатського письменника та вченого ХІХ ст. О.Духновича (1803 – 1865 рр.). Висхідним положенням його педагогічних поглядів є процес активізації пізнавальної діяльності дітей у процесі навчання. О.Духнович вважав, що процес засвоєння знань повинен відтворюватися шляхом чуттєвого сприймання. Цю категорію педагог визначав як “почуттєва настанова”. Сприймання процесу навчання через почуття є природним фактором, а почуття дитини, в свою чергу, є визначальним шаблоном пізнання [4, с. 26]. У своїй праці “Народна педагогія на користь училищ і учителів сільських” О.Духнович дає чітке визначення цій категорії: “Почуттєвою настановою” вона тоді називається, коли зображена почуттями і також почуттями учнів відтворюється” [4, с.30]. За цим правилом учитель мусить своє викладання пояснити прикладами, порівняти речі з іншими подібними речами і подати наочно матеріал так, щоб діти не тільки зрозуміли, але й почуттям охопили те, що їм пропонує вчитель. За цим правилом буде найкраще, коли педагог матиме малюнок і на малюнку покаже річ, про яку пояснює. До чуттєвого навчання відноситься й те, що певний предмет учні мають розглянути з усіх сторін, тоді вони зрозуміють усі частинки, з яких цей предмет складається і порівняють з іншим, йому подібним. Коли

ж викладається не чуттєвий предмет, тобто загальний, який продемонструвати не можна, наприклад, граматику, тоді треба навести більше прикладів і порівнянь [9, с. 203]. Таким чином, О.Духнович збагнув двоєдину природу процесу навчання, а відтак і процесу засвоєння знань, зумів у зв'язку з цим підійти до розробки основних питань дидактики з позиції вчителя, як невід'ємного суб'єкта педагогічного процесу. Вчений розглядав науку педагогіку як “мистецтво мистецтв”, і виходячи з цього, – вчителем може бути та людина, яка самим народженням призначена до педагогічної професії. Педагогові “від природи дано мати легкий і переконливий спосіб викладання” [12, с. 132]. Життєвий досвід доводить, писав О.Духнович, що “не кожна людина здатна за своєю природою до виховання дітей. Якщо такий нездатний за природою вчитель потрапляє на педагогічну роботу, то істинно він сам є нещасним, і довірені йому особистості для виховання стають нещасними” [4, с. 22]. Педагогічній професії повинні себе присвячувати люди, які внутрішньо здатні до неї. Саме в цьому великий педагог вбачав сутність педагогічної майстерності, бо вчитель “не якусь хитку річ, а людину та людство створює”, тобто є “інженером людських душ” [12, с. 133].

Звертаючись до педагогів, О.Духнович писав: “Вчителі! Ви є сіль землі, ви є просвітителі народу – народу, до цього часу обмеженого, народу, що потребує освіти!” [4, с. 86]. Просвітитель, високо оцінюючи значення природних здібностей майбутнього вчителя, наголошував, що запорукою його професійної майстерності повинна стати ґрунтовна науково-педагогічна підготовка. Він акцентував увагу на тому, аби “вчитель мав добрі знання того предмета, який він прагне викладати” [4, с. 20]. У розділі “Які вчитель повинен мати знання?” автор “Народної педагогії...” твердив: “Тому, хто прагне стати вчителем, необхідно самому вчитися, бо як можна навчати інших, коли сам неук, або недостатньо знаєш предмет, який потрібно викладати. Такий є подібним сліпому... Той, хто бажає навчати, повинен насамперед сам бездоганно вивчити все, що хоче передати іншим” [4, с.24].

На думку М.Євтуха, в педагогічних працях О.Духновича міститься багато цінних пропозицій щодо педагогічної праці вчителя. Хороший учитель – людина, яка має всебічну освіту та високу культуру поведінки. Він має бути бездоганно обізнаний з гуманітарними науками й досконало розбиратися в педагогіці. Мистецтвом педагогіки треба опанувати кожному майбутньому вчителю. Володіючи педагогічним мистецтвом, наставник дітей повинен не просто викладати матеріал, – він зобов'язаний пробуджувати в головах дітей зацікавленість, жадобу до знань, спостережливість, упевненість у своїх силах, постійне бажання рухатись вперед. До кожного учня педагогу потрібно підходити з урахуванням вікових та індивідуальних особливостей [6, с. 63].

Великого значення О.Духнович надавав живому слову в методиці навчання, а саме культурі мовлення вчителя. Ось деякі з порад просвітителя майбутнім педагогам:

- пояснюючи нове, вчитель мусить завжди зважати на рівень розвитку дітей;
- треба уникати вживання незрозумілих слів, понять, намагатися в докладний і доступний спосіб пояснювати їх;
- щоб діти “легко і в повному обсязі зрозуміли матеріал, вчитель має простими словами, а не вибірковими фразами, витонченими, короткими висловлюваннями, а не довгими реченнями викладати науку свою” [4, с. 29].

Доводячи учнів за допомогою “почуттєвої настанови” до розуміння істини, О.Духнович не вважав живе слово вчителя в поясненні нового матеріалу “половою, лущинням, непотребом”. Навпаки, на думку вченого Ф. Науменка, живому слову в його основних (монологічній і діалогічній) формах О. Духнович у методиці навчання відводив значне місце. Розповідь, пояснення, бесіду в евристичній і катехізичній формах він пропонує як метод навчання дітей [12, с. 162].

За недоброчесне ставлення до своїх обов'язків О.Духнович лякає вчителів карою страшного суду. Для нього вчитель – це не просто працівник школи, а насамперед носій нових, прогресивних ідей, доброчесності. Це людина-патріот, для якої інтереси народних мас мусять бути понад усе [2, с. 203]. За О.Духновичем, вчителі є людьми веселої вдачі. “Бути веселого і флегматичного темпераменту, а не сидіти за кафедрою, неначе тиран. На уроках між дітьми ходити, запитання із посмішкою ставити, викладати легко, зрозуміло, з емоціями, люб'язно, щоб його учні зрозуміли, щоб цим учитель збудив між учнями ревність” [4, с. 83].

Розкриваючи сутність учительської професії, О.Духнович прагнув акцентувати увагу на тому, що особистість педагога-вихователя повинна викликати в учнів лише позитивні відчуття. Вчителю не слід бути “...бродягою, брехуном, наклепником, насмішником чи лихословом”. „Саме слово „вчитель” несе в собі гордість, гідність, своїм розумом розвіює хмари невігластва, добрим прикладом виправляє людей” [4, с. 89].

Погляди видатного педагога на роль народного вчителя у формуванні молодого покоління, принципи, закладені в його “Народній педагогії”, дозволяють стверджувати, що О. Духнович був

високоосвіченою людиною, ґрунтовно обізнаним з передовими ідеями в галузі виховання та навчання. “Народна педагогія”, по суті, стала першим уніфікованим підручником з педагогіки, де педагогічній майстерності вчителя відводилося чільне місце, структурувалися і визначалися основні вміння та навички, якими повинен він володіти у навчально-виховній та просвітницькій діяльності.

**Висновки.** Безліч цінних думок про педагогічну майстерність, професійне виховання вчителя, становлення особистості педагога та його роль у суспільному житті, викладених у спадщині окремих провідних вітчизняних діячів освіти XVIII – XIX ст. мали велике значення для розбудови освітньої системи України, здійснювали вирішальний вплив на громадсько-педагогічний та суспільно-політичний рух тієї епохи, сприяли розвитку середньої та вищої педагогічної освіти, створенню нових педагогічних освітніх закладів. Ідеї становлення і розвитку педагогічної майстерності були настільки вагомими, що не втратили свою актуальність і в наші дні.

### Література

1. Багалеї Д. И. Очерки из русской истории / Д. И. Багалеї. – Харьков, 1911. – Т. 1 : Статьи по истории просвещения. – 624 с.
2. Барбіна Є. Професійна майстерність учителя в історії педагогічної думки / Є. Барбіна // Рідна школа. – 1998. – № 2. – С. 71 – 74.
3. Демков М. И. История русской педагогики. Изд. 2-е / М. И. Демков. – М., 1910. – Ч. II : Новая русская педагогика (XVIII век). – 627 с.
4. Духнович А. Народная педагогика в пользу училищ и учителей сельских / Александр Духнович. – Львов, 1857. – Ч. I : Педагогика общая. – 92 с.
5. Євтух М. Б. Боротьба трудящих України за розвиток національної культури, школи і освіти (кінець XVIII – перша половина XIX століття) / М. Б. Євтух; Київ. держ. лінгвіст. ун-т. – К., 1995. – 30, [2] с.
6. Євтух М. Б. Просвітницька діяльність та педагогічні погляди О. В. Духновича: [моногр.] / М. Б. Євтух; Акад. пед. наук України. Київ. держ. лінгвіст. ун-т; за ред. В.П. Кеміня. – К., 1995. – 94, [1] с.
7. Из истории учебных реформ Императрицы Екатерины II // Известия по народному образованию. – 1909. – Ч. XX. – С. 299 – 307.
8. Історія світової та української культури: Підручник для вищ. закл. освіти / Греченко В. А., Чорний І. В., Кушнерук В. А., Режко В. А. – К. : Літера, 2002. – 464 с.
9. Історія української школи і педагогіки: Хрестоматія / упоряд. О. О. Любар; за ред. В. Г. Кременя. – К. : Знання, 2003. – 768 с. [Серія “Вища освіта XXI століття”].
10. Медведков А. П. Краткая история педагогики в культурно-историческом освещении для школы и самообразования / А. П. Медведков. – 2-е перераб. изд-е. – СПб: Изд-во Я. Башмакова и К°, 1914. – 328 с.
11. Медвідь Л. Історія національної освіти і педагогічної думки в Україні: [навч. посіб.] / Лариса Медвідь. – К. : Вікар, 2003. – 335 с.
12. Науменко Ф. І. Основи педагогіки О. В. Духновича (Лекції з історії педагогіки для студентів ун-ту) / Ф. І. Науменко. – Львів, 1964. – 215 с.
13. Українська педагогіка в персоналіях: у 2-х кн. : навч. посіб. для студентів вищ. навч. закл. Кн. 1 : X – XIX ст. / за ред. О. В. Сухомлинської. – К. : Либідь, 2005. – 549, [3] с.
14. Усатенко Т. П. Українська національна школа : минуле і майбутнє. Українознавчий вимір / Т. П. Усатенко. – К. : Наук. думка, 2003. – 284, [1] с.